

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЧАСОВО-ПРОСТОРОВИХ КАТЕГОРІЙ У СВІТСЬКІЙ ПОЕЗІЇ XVII-XVIII СТОЛІТЬ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню часово - просторових категорій у світській українській поезії XVII-XVIII століть. Проаналізовано семантичну наповненість образів – символів, їх зв'язок із фольклорною традицією та ідейними домінантами стилю Бароко.

Ключові слова: барокова поезія, образ-символ, фольклор, час, категорія.

Аннотация. Статья посвящена исследованию временно-пространственных категорий в светской украинской поэзии XVII-XVIII столетий. Проанализировано семантическую наполненность образов-символов, их связь с фольклорной традицией и идейными доминантами стиля Бароко.

Ключевые слова: барочная поэзия, образ-символ, фольклор, время, категория.

Summary. The article deals with the time-space categories in secular Ukrainian poetry XVII-XVIII centuries. The semantic fullness of symbol-images, their relationship with the folk tradition and with ideological dominants of Baroque is analyzed.

Key words: baroque poetry, symbol-image, folk, the time, category.

Вічні теми кожна доба прочитує по-своєму, уявлення про час, простір, устрій довоколишнього світу характеризує епоху, її культурний рівень, уподобання, характер. Дослідники стверджують, що «розкриваючи душу людини...», представлену розумом, волею, емоціями, помислами, вчинками, почуттями – різними знаками, символами, ми розкриваємо душу народу чи суспільства, його ідеали, національну духовність...» [5, с.14]. Часові та просторові параметри світу людини, в яких вона осмислює себе дають змогу пізнати світогляд, морально-етичні орієнтири, цінності, притаманні людям у певний історичний відрізок часу. Доба XVII-XVIII століття є першою після Середньовіччя епохою, що засвідчила трансформацію художньої свідомості автора. Письменник, що був медіатором між Божим словом і читачем, висловлювався за допомогою посилання на авторитети, доба Бароко ж дала початок індивідуалізації художньої творчості. Образно-символічне мислення допомагає авторам розкрити смисл усіх суперечливих бажань, тривоги, що їх переповнювали, втілити через художні засоби багатогранність, мінливість сприйняття світу, специфіку художнього осмислення дійсності.

Барокова епоха в Україні стала часом фундаментальних змін у свідомості, засвідчила зміщення акцентів у системі цінностей. Отже, логічним є зацікавлення вчених універсальними образами, поняттями, що формують специфічний простір, власний світ розмаїтої поезії Бароко.

Візитною карткою цієї поезії завжди були метафізичні вірші, а наріжною думкою залишалась ідея тлінності земного життя, де «Человѣк, яко трава; дніє его, яко цвѣты —/днесь цвѣтет, утро маст посѣченнй быти» [3]. Незаслужено увагою обходять значну за обсягом світську поезію, представлену поодинокими творами Л.Барановича, Ф.Прокоповича, І.Величковського, Д.Туптала, основний же масив складають анонімні вірші з рукописних збірників бібліотеки музею Чарторийських та інших. У цей період визрівало й міцніло нове світобачення і світовідчуття, що характери-

зувалося увагою не на об'єкті, а на суб'єкті почуття.

Дослідження М.Грицяя, О.Мишанича, С.Росовецького, Л.Копаниці демонструють тісний зв'язок літератури і фольклору. На цьому етапі взаємообмін, вплив відбувався на різних рівнях, найплідніше на рівні системи образів, що розгортають нові теми любові, соціальної нерівності, передають настрої, розвивають нову традицію в літературі.

Так, О.Мишанич наголошує на невисокій літературній вартості цих віршів, проте, на його думку, ця поезія «...завоювала велику тему, яка стала однією з провідних у дальшому літературному розвитку», засвідчила нове поетичне бачення, світовідчуття [7, с.15]. В.Крекотень у своєму вступі до книги «Українська поезія. Середина XVII століття» зацентрував увагу на тому, що у фокусі барокового автора залишилась лише людина, як істота соціальна, як істота, що має емоції, переживання. Відбувається поступова секуляризація особистості, об'єктом зацікавлення анонімних авторів стає земне життя, наявний певний «егоцентризм». Та все ж «Часом духовні і світські тексти співалися на одні і ті самі мотиви» [9, с.11].

Л.Копаниця, досліджуючи образно-символічну систему у ліричних піснях, доводить, що своєю семантикою вони сягають архаїчних світоглядних універсалій: смерть – відродження, смерть – доля, тощо. Ліричні барокові вірші, на її думку, мають «етнокультурний текст-основу, текст-субстрат», який у категоріях християнського світосприйняття викликає нові процеси в системі духовної культури епохи. Пам'ятаємо, що анонімна поезія «нерозривно споєна з народною піснею», тож «багатоманіття семантичного кола символів пісенності у фольклорі», і у поезії індивідуального життя відповідно, «зводиться до певної єдності, вираженої в універсальній ідеї життя – смерть» [4, с.29].

Серед дослідників, що звертались до теми часу та простору у поезії українського Бароко назвемо Б.Крису, Л.Ушкалова, статті О.Яковини,

Т.Сидоренко, присвячені вивченню цих категорій на прикладі окремо взятих авторів.

Розвідок, присвячених вивченню категорій часу, простору у світській поезії XVII-XVIII ст. не віднаходимо. Відповідно відкритим залишається запитання чи зберегла домінуючі барокові ідеї, уявлення, особливо на рівні відчуття часопростору, переважно любовна, соціальна за тематикою поезія, якій закидали обмеженість змісту, штучність вислову.

Тому візьмемо за мету дослідити, яким чином втілені на рівні ідей, художніх засобів часово-просторові категорії у поезії індивідуального життя людини. У зв'язку з поставленою метою визначимо завдання, які необхідно вирішити в ході роботи: враховуючи жанрово-стильові особливості світської поезії, описати на матеріалі обраних творів художні засоби на позначення часу, простору, розкрити їх значення та з'ясувати, які функції вони виконують.

Поезія індивідуального життя людини, за В. Кречетом, тематично поділяється на два шари: перший – це «соціально-політична» лірика, яка «переломлює соціальні проблеми крізь призму індивідуальної долі» [9, с.15]. У цих віршах відбиті соціально – побутові явища і процеси: неправий суд, гірка сирітська доля, тощо. Друга група – любовна лірика, для цих віршів характерні вияви почуттів, освідчення в коханні, надії на взаємність, страх зради і все це «переплетено з наріканнями на бідність, сирітство, «злих людей», життєві незгоди» [9, с.15]. У них часто виливаються нарікання на соціальну неузгодженість, що вбиває щирість любовних стосунків і занепащає долі, тобто маємо переплетіння соціальних і любовних елементів. За Д.Чижевським, людина сама відповідає за свою долю й відтак виводить суб'єктивну лірику, яка зливається із релігійною, але при цьому залишається форма синтенцій та образів близьких до народної пісні. [11, с.57]

У поезії ідейно-стилістичне навантаження переважно несе образно-символічна система. О.Боронь, наголошує на здатності, зокрема просторових образів функціонувати як семантичні «наповнювачі», що структурують світ тексту, надаючи йому філософського мотивування. Таким чином, аналізуючи поезію, вивчатимемо творче, образне осмислення вимірів світу, втілене на рівні художніх образів-символів, система яких репрезентує ці інтегральні універсальні категорії, відображає світоглядні уявлення авторів.

Швидкоплинність людського життя в анонімній ліричній поезії передають образи години, хвилини. Вони є символічними, адже від щасливої чи нещасної «годиньки» залежить уся людська доля. Часто емоційного забарвлення часові образи набувають у залежності від того, чи відбудеться зустріч з милим, чи навпаки, спіткає розлука. Циклічність природного, космічного часу передана образами природи: «Ой, любив же я Марину, да й і всю зиму/ Коли весна прийшла, Мари-

ну покинув» [3]. В основі семантики цих засобів лежить архетипна модель зміни смерті(зими) народженням (весною). Процес вмирання і оновлення є втіленням міфологічної моделі циклічності буття, представленого у християнській традиції. Подібне потрактування закономірне, адже виникненню віршів-пісень передувала духовна лірика, потужна християнська традиція нікуди не поділась. Колообіг пір року символізує вічність природи, незнищенність часопростору буття. Тобто, перед нами постає категорія вічності. Плин часу переданий також лексемами, що символізують молодість, життя: «Краса, молодість моя, где се ти поділа?» [3]. Автори вмילו використовують фольклорні образи для втілення стрімкості руху земного часу та життя. Як і в метафізичній поезії письменник утверджує неможливість повернути час, що минув: «шкода моєї молодості», «Минулисе жарти мої, у позніе вечорниченьки» [3]. Образ колеса, що символізує вічність теж втілюються авторами світських віршів, що гармонійно поєднували книжну та усну народну традицію: «Ой, на лоток вода рине, а к[о]лес[о] не повернеться» [3].

Фольклорними за походженням образами на позначення плину часу людського життя є образи ріки. Концепт води, що символізує зміни, швидкоплинність представлений такими рядками: «Ой текуть речоньки з криниці до езора» [3]. Дослідження фольклористів також тлумачать образ ріки як символ віку людини, а саме певний етап: шукання пари і одруження. Так, перехід парубка через річку до дівчини на інший берег свідчить про його намір одружитися. «Я на одн[і]м береженьку, ти на другім стоїш, /Переплинь же, козачоньку, еслі се не боїш» [3].

Одним із центральних образів соціальної поезії є сирота. Дослідники пов'язують його із віком людини. За народними віруваннями образ деревороду органічно пов'язаний із деревом часу, корінь якого символізує минуле, прашурів. У зв'язку з цим образ сирота – билина втілює трагічність людини без роду: «Лучче би в пустині жити наєдині, /Ніжли скитатся в світі, як **билині**/В нещасной годині» [3]. Образами долі часто виступають гора, море, степ. У подібних образах часто переважає асоціативно – психологічний символізм, вони стають виразником настрою людини.

Особливим є образ дороги, шляху, що втілює так звану лінійну модель сприйняття часу. Ще М.Бахтін зауважував у дослідженні «Форми часу і хронотопу в романі», що багатоманіття, метафори-зація хронотопу дороги різнообразна та багатопланова, але основний його стрижень – плин часу [1, с.264]. Дорога до милого – це шлях до щастя, ось чому перейти дорогу у фольклорі означає зруйнувати, занепастити долю: «Не ходи туди, куди я хожу, /Я тобі стеженьку перегорожу./Не люби того, кого я люблю,/Я тобі камінем голову проб'ю» [3].

Мотив смерті постає водночас традиційно по бароковому і в той же час позначений індивідуальним переживанням людини. Бароковий мотив марності життя набуває іншого забарвлення. Пісні про любов розкривають природу фольклорної міфологічної ідеї обов'язковості смерті усього для подальшого відродження. Перед нами постає людина - християнин, що усвідомлює тлінність земного тіла, та все ж прагне кохати. Отож, життя без любові рівноцінне марному життю, і лише у смерті можливе звільнення від душевних мук, переживань, спричинених самотністю: «А ти, мой Боже, не кар за тоє, /Єно се змилиуй над сиротою./ Допусти смерти всього позбути, /А своїм серцем злучоно бути» [3]. Вже не смерть є нагадуванням, мірилом гідного, а в цьому разі, щасливого життя, а доля, щаслива чи навпаки лиха. Прагнення втекти від світу, відраза до життя без коханої, на думку Л.Копаниці, означає уявну смерть, пошук емоційного порятунку. Проблема смерті розв'язується тут у контексті життя: звільнення душі від пристрастей, болісних мук любові, «як передумова до воскресіння, народження нового життя або, з точки зору християнства, щоб врятувати душу» [5, с.16]. Вже знайомі категорії отримують емоційне, індивідуальне забарвлення, автори з народу вдихають у традиційні барокові мотиви нове життя.

Доволі поширені у анонімній ліричній поезії образи відкритого простору – поля, моря, що символізують перш за все перспективу, зміни у часі. Відкритий простір, куди часто свідомо йде людина є тим часовим виміром, що сприяє самовираженню індивідуальності, прагнення порушити заданість долі [12, с.14]. Образ лісу, поля почасти втілює не лише неперервність часопростору, а й відкритість у майбутнє.

Образ «іншої сторони», «далького краю» має архаїчне значення, адже в основі фольклорних уявлень про простір лежить давній поділ на «свій»(знайомий, близький) та «чужий»(інший, далекий). Від'їзд милого у далекий край позначений сумом, страхом через невідомість чужого простору, повного небезпек. Також страх спричинений не можливою загибеллю парубка, а тим, що хлопець покохає іншу й не повернеться, забуде дівчину: «В которуй стороні, що поробляє, чи іншою не кохає, /Єслі не мене, що-м його любила, ужо не забива[є]?» [3].

Барокова «людина осмислює себе у розбурханому морі життя через переживання часу і простору», поезія витворює власні символічні структури на позначення цих універсалій. Поезія індивідуального життя людини позначена глибоким егоцентризмом, концентруванням на суб'єкті почуття, отож специфіка художнього осмислення темпоральності буття позначена гострим особистісним переживанням. Автор духовної лірики розмірковує

над тлінністю життя, тіла та вічністю душі, що зумовлює існування художніх категорій часу плинного, вічності та смерті, як мірила, межі земного часу. У світських же віршах мірилом усього є щаслива любов людини, її місце у суспільстві, тож і представлений переважно час земного життя. Він лінійний, характеризується певними етапами існування, розкритими через фольклорні образи, але головне, людина не втратила барокове гостре відчуття минулості кожної хвилини, години життя. Представлена також і категорія Вічності, втілена у образах-символах природи, які презентують міфологічну циклічну модель буття, характерну для фольклору.

У ліричних віршах людина по-бароковому все ще постає залежною від фатуму, долі, адже часом щаслива чи нещаслива година народження видається причиною лихої чи доброї долі. Укоріненість досліджуваних образів у пісенному фольклорі спричинена жанрово-тематичною специфікою текстів.

«Закоханя в темі смерті», яку зауважив Д.Чижевський, замислення над сенсом життя, долею не чужі звичайній людині, тож проблема смерті у світській поезії розв'язується у контексті життя: звільнення душі від мук самотності чи соціальної несправедливості. В основі просторових образів далекого, іншого краю лежать дуалістичні архаїчні уявлення про свій та інший простір, який викликає страх, занепокоєння, недовіру. Образи поля, моря, лісу, маючи загальноуніверсальний характер, втілюють національну специфіку сприйняття простору. Необмеженість, відкритість цих символів важлива, потрапляючи туди людина мусить пізнати себе, із чимось боротись. Для барокових авторів степ, наприклад, це синонім пустелі, а саме там Господь протистояв злому духові.

Ліричні вірші представлені у рукописних віршах – співаниках – твори, написані в епоху Бароко. «Спаєність» книжної, за походженням поезії, з фольклорною традицією подарувало літературі нові теми, образи. Але «у відповіді на «вічні» питання людського буття філософія, етика і особливо мистецтво XVII-XVIII ст...систематично використовувало первісні символи культури – відтак суб'єктивна лірика знову зливається з релігійною» [5 с.18]. Тобто, любов, розлука, самотність – це лише інша, але невід'ємна сторона людського життя, яке не виключається християнським вченням, це як інший аспект однієї теми. Барокові ідеї плинності життя, вічності природи, мотиву смерті, як особливого порогу, просторові образи присутні в поезії індивідуального життя людини у межах тем які ще не були представлені в давній українській літературі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. Формы времени и хронотопа в романе// Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. М.: Художественная литература, 1975. - 295с.
2. Боронь О. Поетика простору у творчості Тараса Шевченка/ Боронь Олександр. - К.: центр Україна, 2005.- 152с.
3. Возняк М. Матеріали до історії української пісні і вірші: Тексти і замітки [Електронний ресурс] / Видає Михайло Возняк: I — III // Українсько-руський архів / Видає Історико-філософська секція Наукового товариства імені Шевченка. — Т. 9. — Львів, 1913; Т. 10. — Львів, 1914; Т. 11. — Львів, 1925. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/>
4. Копаниця Л. Українська лірична пісня: еволюція поетичного мислення. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док.філолог.наук:10.01.07.,10.01.01 / Л.М Копаниця . — Київ, 2001. — 32с
5. Копаниця Л. Ментальні детермінанти спільноти або психологія українця//Література. Фольклор. Проблеми поетики.2008, вип.29. - С.12-20
6. Криса Б. Пересотворення світу. Українська поезія XVII – XVIII ст./Криса Богдана.- Львів:Свічадо, 1997.-214с.
7. Мишанич О. Давня українська любовна поезія // Пісні Купідона. Любовна поезія на Україні XV – початку XIX ст. / Упорядк. та примітки В.Шевчука; Передмова О.Мишанича. – К.: Молодь, 1984.
8. Ушкалов Л. З історії української літератури XVII-XVIII століть/ Ушкалов Леонід. – Харків: Акта, 1999.-216с.
9. Українська поезія. Середина XVII століття./ Упор. В.І. Кречотень, М.М.Сулима. – К.: Наук. думка, 1992.-635с.
10. Усатенко Г. Образно-символічна система художнього часу українського пісенного фольклору : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог.наук: 10.01.09 / Г.О.Усатенко.- Київ, 1994. – 18 с.
11. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) Д. Чижевський; фахове редагування, передм. М.К. Насенка. – Тернопіль : Феміна, 1994. – 480 с.

Стаття надійшла до редакції 19.04.2011